

دوفصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، سال چهارم، شماره هفتم، پاییز و زمستان ۹۲، صفحات ۱۰۱-۱۲۴

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۳/۰۸/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۰۴/۲۰

گونه‌شناسی و کارکردشناسی مؤسسات آموزشی دختران مشهد در عصر رضا شاه

فاطمه رضایی مکی^۱

هادی وکیلی^۲

چکیده

لزوم توجه به آموزش دختران، یکی از خواسته‌های زنان از انقلاب مشروطه به بعد بود. به دنبال تحولات این گروه در عرصه فرهنگی و ایجاد آمادگی نسبی در جامعه به منظور باسواد شدن دختران؛ در مشهد نیز مانند دیگر شهرهای بزرگ، گامهایی در این راستا برداشته شد. بررسی روند فعالیت‌های آموزشی دختران در مشهد از نظر ویژگی‌های مذهبی و سنتی ویژه این شهر، اهمیت زیادی دارد. به طوری که اولین مدارس دخترانه، سالها پس از مدارس پسرانه تأسیس گردید. بر این اساس، مقاله حاضر به دنبال تبیین و تحلیل تحولات چگونگی شکل‌گیری فعالیت‌های آموزشی زنان مشهد پیش از رضاشاه و روند آن در عصر رضاشاه با تکیه بر اسناد و روزنامه‌ها است و می‌کوشد به این پرسش پاسخ دهد که زنان مشهد، چگونه و در چه مدارس و مؤسساتی تحصیل کردند؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که علاوه بر فعالان زن و خیرین و حامیان تحصیل زنان که داوطلبانه و با هزینه شخصی به تأسیس مدارس می‌پرداختند؛ دولت نیز، مدارس تخصصی و غیر تخصصی را در این شهر برای باسواد شدن زنان و استفاده از خدمات آنها در اجتماع راه اندازی نموده و به جذب زنان علاقمند در این زمینه می‌کوشید.

کلید واژه‌ها: فعالیت‌های آموزشی، زنان، مشهد، عصر رضاشاه، مدارس غیر تخصصی، مدارس تخصصی.

Typology and functions of Mashhad educational institutes for girls at Reza Shah era

F. Rezaeim¹

H. Vakili²

Abstract

Paying attention to girl education had been one of the woman demands since Conditioned revolution. Being make the society ready for girl literacy was one of the common concerns in Mashhad like the other big cities. Being entered the girls education activities is a specific case because of classic and faith teaching in Mashhad. So that first institution for girls established a few years after so that the first institution for the girls had been established some years later than the boy's.

Purpose of this study is to survey women educational activities before Reza Shah and its next steps during his kingdom in Mashhad based on newspapers and documentations. Tries to answer the question of women in Mashhad, in which school and institutions did they participate? And how did they continue their studies? The results show that besides playing the role of women activists and supporters of women's education charity constitution as volunteers or with personal fee in constructing the schools; the government, was made the specialized and non-specialized school to help the literacy of women of use the services for attracting them in the society.

Keyword: Education activities, Women, Mashhad, Reza Shah's period, non-specialized schools, specialized schools.

1- researcher at the Center for Oral History Razavi.

f.rezaeim@yahoo.com

2 - associate professor of History, University Of Ferdows of Mashhad.

vakili355@yahoo.com

مقدمه

یکی از خواسته‌های مطرح شده در انقلاب مشروطه، ایجاد زمینه‌ها و امکاناتی جهت باسوادی زنان بود. بسیاری از زنان، بالا بردن سطح آگاهی هموعان خود را گامی مهم در جهت دستیابی آنان به سایر آزادیهای مدنی و حقوقی می‌دانستند. در پی گشایش مجلس شورای ملی و تحولاتی که در صحنه سیاسی کشور ایجاد شد، زنان تجددخواه برای تأسیس مدارس دخترانه تلاش زیادی کردند و به منظور آماده سازی افکار عمومی و جلب حمایت مشروطه خواهان دست به فعالیت‌های تبلیغاتی زدند. آنان این فعالیت‌ها را با نگارش مقالاتی در روزنامه‌ها با مضامینی چون: لزوم برابری آموزش برای دختران و پسران و لزوم تعلیم زنان با هدف بهبود تربیت نسل آینده پی گرفتند. این اقدامات در مشهد، توسط مجله جهان زنان و روزنامه نوبهار انجام می‌گرفت. آن گونه که از شواهد بر می آید این مقالات توانست اندک جوشی در بین زنان مشهد پدید آورد و به یقین در تأسیس مدارس دخترانه مشهد توسط بانوان بی‌تأثیر نبوده است. این تلاش‌ها سبب شد تا زنان تجددخواه و افرادی که در پی تحصیل زنان بودند، کم کم وارد عرصه شده و مدارس و یا مؤسسات آموزشی را برای زنان ایجاد کنند. در خصوص مؤسسات آموزشی دختران مشهد در عصر رضا شاه تاکنون تحقیق مجزا و خاصی صورت نگرفته است. شکوه صارمی در پایان نامه کارشناسی ارشد خود ضمن بررسی «تاریخچه دبستان‌های دخترانه دولتی مشهد در ۱۲۹۴-۱۳۴۰» به برخی مدارس دولتی پرداخته است و شاید بتوان این پژوهش را تنها اثر تخصصی در مورد آموزش زنان مشهد در این عصر به شمار آورد با این حال اثر مزبور به دلیل اشراف نداشتن بر تمام فعالیت‌های صورت گرفته جامع و کامل نیست. متولی حقیقی در کتاب «تاریخچه آموزش و پرورش نوین در خراسان» و ترابی فارسانی در «اسنادی از مدارس دختران از مشروطه تا پهلوی» به برخی از فعالیت‌ها در این خصوص پرداخته‌اند. دست زدن به پژوهش در حوزه تاریخ زنان عصر رضاشاه با وجود نواقص مجموعه‌های اسنادی به ویژه در بخش تاریخ محلی کار مشکلی است. با این همه این کار سعی کرده است علیرغم کامل نبودن و نقصان ملموس منابع در این زمینه، از مستندات، روزنامه‌ها و اسناد موجود بهره برده و گونه‌ها و کارکردهای مدارس آموزشی دخترانه مشهد در عصر رضا شاه را بررسی نماید. بدین منظور مدارس را به مدارس تخصصی و غیر تخصصی دسته‌بندی کرده و در بخش مدارس غیر

تخصصی، دو گروه: مدارس ملی و دولتی تعریف شده است؛ تا به راحتی بتواند ویژگیها و کارکردهای هر یک را تبیین نماید.

الف) مدارس غیر تخصصی

این مدارس شامل مدارس ملی و دولتی از دبستان تا دبیرستان، روزانه یا شبانه می‌شدند. در این مدارس شاگردان دروس عمومی چون: حساب، خانه‌داری، تاریخ، جغرافیا، بهداشت، علوم تجربی و کارهای دستی و در واقع مقدمات ورود به مدارس تخصصی را فرامی‌گرفتند. با این حال در صورت تمایل می‌توانستند وارد خدمات دفتری و معلمی شوند. در مورد تأثیرات اجتماعی مدارس تخصصی در جای آن بحث می‌شود اما در مورد مدارس غیرتخصصی ذکر این نکته ضروری است که تا پیش از این زنان مجبور بودند در صورت اشتغال، به مشاغل سطح پایینی چون: خدمات نظافتی بیمارستان‌ها، غسل‌خانه‌ها و رختشویخانه‌ها رضایت دهند (آستان قدس، ۲۶، ۷۳۳۵۰) و باسواد شدن آنها راهگشای ارتقای شغلی و اجتماعی آنها بود. استخدام بسیاری از زنان در بخش آموزش نشانگر این مهم است و برای ملاحظه خوانندگان اسنادی در این مورد به کار ضمیمه شده است.

۱- مدارس ملی

همان‌طور که گفته شد راه اندازی مدارس دختران در مشهد نتیجه جوششی بود که در سراسر جامعه ایران پدیدآمده بود. اولین مدارس دخترانه توسط خود بانوان گشایش یافت. در سال ۱۲۹۴ فروغ آذرخشی، در سال ۱۲۹۶ عصمت الشریعه و ملکه ابوالملوکی قاجار، در سال ۱۲۹۷ بانو قهرمانی و در سال ۱۳۰۱ شاهزاده خانم مجاهد به ترتیب پنج باب از اولین مدارس دخترانه را دایر نمودند. موسسان مربوطه که همگی از خانواده‌های معروف بودند با اتکا به ثروت شخصیشان دست به این اقدامات زدند و از این رهگذر، مدارس دخترانه را بنا نهادند. از این زمان تا روی کار آمدن سلسله پهلوی، دو مدرسه ملی دیگر به نامهای کوبیبه و گوهریه دایر شد و در مجموع سیزده مدرسه ملی مشغول به کار بودند که از این تعداد،

هفت مدرسه تا قبل از ۱۳۰۴ و شش مدرسه پس از آن راه اندازی شدند و در ۱۳۰۹ بسیاری از آنها مجوز وزارت معارف را برای ادامه فعالیت گرفتند و تا ۱۳۲۰ و پس از آن به کارشان ادامه دادند. مدارس ملی مشهد در خلال سال‌های مذکور عبارت از: مدرسه فروغ، بانوان، مخدرات اسلامی، علم و هنر، کوبیه، گوهریه، عزتیه، عصمتیه، ارض اقدس، محمودیه (که بعدها به انات شاهرضا تغییر نام داد)، گوهرشاد و هفده دی بودند.

۱-۱- مدرسه فروغ

این مدرسه در ۲۷ خرداد ۱۲۹۴ توسط فروغ آذرخشی تأسیس شد. او فرزند قهرمان میرزای قاجار و متولد ۱۲۵۸ در مشهد بود (ساکما، ش سند ۱۵۹۳۲: ۲۹۷۰: ۴۵). ابتدای کار مدرسه با دو کلاس و هفت دانش آموز بود سپس کلاس‌های سوم، چهارم و پنجم نیز دایر شدند و در چهارمین سال تأسیس، کلاس ششم تأسیس شد (شکوه صارمی، ۱۳۴۰: ۱-۲). در سال تحصیلی ۱۳۰۷-۱۳۰۸ تعداد شاگردان دویست و سی و نه نفر بود (سالنامه معارف ۱۳۰۷-۱۳۰۸، احصائیه مدارس خراسان و قائنات). و در سال ۱۳۰۹ که مدارس ملی مورد ارزیابی کیفی قرار گرفتند، مدرسه فروغ مورد تأیید وزارت معارف واقع گردید (ساکما، ش سند ۱۵۹۳۲: ۲۹۷۰: ۴۵). در ۱۳۱۱ کلاس اول و در ۱۳۱۳ دوم تا پنجم دبیرستان به آن افزوده شد (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۹؛ شکوه صارمی، ۱۳۴۰: ۲).

هزینه‌های مدرسه را شهریه دانش‌آموزان، کمک مالی قوام السلطنه و شرکت فرهنگ تأمین می‌نمود (شکوه صارمی، ۱۳۴۰: ۲). این مدرسه تعدادی دانش آموز بی‌بضاعت را به صورت شبانه روزی و رایگان تعلیم می‌داد که هزینه‌های آنان توسط آستان قدس رضوی و جمعیت شیر و خورشید سرخ پرداخت می‌شد. این تعداد در ۱۳۰۶، ۱۳۰۹ و ۱۳۱۰ به ترتیب سیزده، ده و ده نفر بودند (ساکماقی، ش اموالیهای ۷/۷۳۳۶۰، ۴۵۲۸۷/۷۶۶، ۴۵۲۸۷/۷۶۷، ۴۵۲۸۷/۸۲۲ و ۴۵۲۸۷/۸۲۱). مواد درسی ارائه شده در این مدرسه شامل: فارسی، شرعیات و جغرافیا بود (روزنامه چمن، ۱۳۳۵ ق، ش ۵۰: ۱). دبستان فروغ در ۱۳۱۷ با ۶ کلاس ابتدایی دولتی شد و به نام فروغ تابلو آن نصب گردید (شکوه صارمی، ۱۳۴۰: ۲).

۲-۱- مدرسه عصمتیه

مدرسه عصمتیه در سال ۱۲۹۶ توسط خانم عصمت الشریعه و همسرش حسن علمی دایر شد. این مدرسه مانند مدرسه فروغ در ابتدا با مخالفت‌هایی در نصب تابلو و تهدید به تعطیلی مواجه بود (آقا ملایی، ۱۳۸۴: ۹۹). محل درآمد این مدرسه سه کلاسه، شهریه دانش آموزان و کمک مالی موسس بود و در سال ۱۳۰۴ سه نفر معلم در استخدام داشت که به هر کدام ماهانه ۱۸۰ قران حقوق می‌داد (سالنامه معارف، ۱۳۰۳-۱۳۰۴ احصائیه مدارس خراسان و قائنات).

۳-۱- مدرسه بانوان

دبستان بانوان در سال ۱۲۹۷ توسط فروغ آذرخشی راه اندازی شد. اما اداره آن را به عهده خواهرش، بانو قهرمانی گذاشت (شکوه صارمی، ۱۳۴۰: ۸ و ساکما، ش سند ۱۵۹۳۲: ۲۹۷۰: ۲۰). در ابتدای تاسیس دبستان شش کلاسه بود، ولی با تغییراتی که در محل آن داده شد چهار کلاسه و دوباره در سال ۱۳۱۵ شش کلاسه شد. در ابتدای تاسیس، تعداد شاگردان چهارده نفر بود و در سال ۱۳۰۴ تعداد یکصد و سی نفر شاگرد در این مدرسه مشغول تحصیل بودند (ترابی فارسانی، ۱۳۷۸: ۴۹). در سال تحصیلی ۱۳۰۷-۱۳۰۸ این تعداد به دویست و دو نفر رسید (سالنامه معارف ۱۳۰۷-۱۳۰۸، احصائیه مدارس خراسان و قائنات). در خرداد سال ۱۳۰۹ که وزارت معارف اوضاع و کیفیت مدارس را مورد ارزیابی قرار می‌داد این دبستان با شش کلاس ابتدایی اداره می‌شد و در پایان سال تحصیلی ۱۳۱۱ به او اجازه ادامه کار و تثبیت امتیاز مدرسه داده شد (اسناد ملی، ش سند ۲۹۷۰: ۱۵۹۳۲: ۲۰). مخارج دبستان در ابتدا از طرف اداره فرهنگ تامین می‌شد که ماهی دویست ریال و سپس ماهی پانصد ریال بود. در کنار این کمک مالی خانم بانو قهرمانی در اداره دبستان بسیار مؤثر بود و از زمانیکه دبستان به صورت دولتی در آمد همه مخارج آن از طرف اداره فرهنگ پرداخت می‌شد (شکوه صارمی، ۱۳۴۰: ۹-۸).

۴-۱- مدرسه ارض اقدس

مدرسه ارض اقدس در سال ۱۲۹۶ توسط ملکه ابوالملوکی قاجار تأسیس شد. این دبستان از ابتدا شش کلاسه و تعداد شاگردانش شانزده نفر بودند و در سال ۱۳۰۴ این تعداد به هشتاد و چهار نفر رسید. مخارج مدرسه از شهریه دانش‌آموزان و قسمتی نیز از اعانه‌ای که گمرک مشهد متقبل شده بود تأمین می‌شد (سالنامه معارف، ۱۳۰۳-۱۳۰۴ احصائیه مدارس خراسان و قائنات).

۵-۱- مدرسه کوبیه

مدرسه کوبیه در سال ۱۳۰۰ با مدیریت کوبک پوررنجبر شروع به کار نمود. او در سال ۱۲۸۲ در شیراز متولد شد. تحصیلاتش را تا سیکل اول در شیراز گذراند و سپس به مشهد آمد و در پایین خیابان، دبستانی با سرمایه شخصی خود دایر کرد. در ابتدا قرآن و شرعیات و طرز خواندن فارسی را به دانش‌آموزان آموزش می‌داد و در این زمینه مهارتی ویژه داشت (شکوه صرمی، ۱۳۴۰: ۱۵). این دبستان از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۴ کلاس مشخص و منظمی نداشت ولی از این سال تا سال ۱۳۰۸ دارای چهار کلاس بود و پس از آن مدتی پنج کلاسه و شش کلاسه شد ولی دوباره به علت انتقال برخی از دانش‌آموزان به مدرسه پروین، چهار کلاسه شد. تعداد دانش‌آموزان این دبستان به علت بحرانی بودن اوضاع کشور به تأثیر از حوادث شهریور سال ۱۳۲۰ از سیصد به شصت نفر کاهش یافت (همان: ۱۷). این مدرسه تنها مدرسه‌ای بود که صرفاً به تعلیم قرآن و شرعیات می‌پرداخت و در اوج فعالیتش که منتهی به سال ۱۳۲۰ شد سیصد نفر دانش‌آموز داشت. این نشان می‌دهد که هنوز بسیاری از مردم، با سوادی دختران را در حد قرآن و شرعیات کافی می‌دانستند. علمی که تا پیش از این در مکتب خانه‌ها تدریس می‌شد.

۶-۱- مدرسه گوهریه

مدرسه گوهریه در سال ۱۳۰۳ بوسیله زرین تاج هوشیار با چهار کلاس افتتاح شد. او در تهران متولد شده و تحصیلاتش را در تهران به پایان رسانده بود (ساکما، ش سند ۲۹۷۰۳۳۸۵: ۳۰). این مدرسه در سال ۱۳۰۴ با سی و دو دانش‌آموز و به صورت چهار کلاسه اداره و هزینه‌های آن از شهریه‌های دانش‌آموزان تأمین می‌شد (ترابی فارسانی،

۱۳۷۸: ۴۹). در سال ۱۳۰۷-۱۳۰۸ هشتاد و هشت نفر در این مدرسه مشغول به تحصیل بودند (سالنامه معارف ۱۳۰۷-۱۳۰۸، احصائیه مدارس خراسان و قائنات). در سال ۱۳۰۹ کلاسهای پنجم و ششم نیز در آن دایر شد و تا اواسط سال تحصیلی ۱۳-۱۳۱۲ مرتباً با شش کلاس اداره می‌شد، اما چون بر طبق امتیازنامه، مدرسه چهار کلاسه بود؛ دو کلاس پنجم و ششم به صورت غیر رسمی اداره می‌شدند. در خرداد سال ۱۳۰۹ این دو کلاس مدرسه مزبور، مورد تایید وزارت معارف قرار گرفت و ده تومان، اعانه برای آنها در نظر گرفته شد (همان) همزمان مدرسه عزتیه که یکی از مدارس «اعانه بگیر» مشهد بود طبق نظر هیئت نظارت وزارت آموزش و پرورش از لیست مدارس مورد تایید وزارت معارف خارج شد و اعانه آن به دبستان گوهریه اختصاص یافت (ساکما، ش سند ۲۹۷۰۳۳۸۵: ۳۰).

۷-۱- مدرسه مخدرات اسلامیة

مدرسه مخدرات اسلامیة در سال ۱۳۰۸ توسط خدیجه رضائی نظامی دایر گردید. رضائی نظامی فرزند شیخ حسین در تاریخ ۱۲۷۲ در مشهد متولد شد و در سال ۱۳۰۴ مکتب خانهای به نام مخدرات اسلامیة تاسیس کرد (ساکما، ش سند ۲۹۷۰۱۵۱۹۳۲: ۴۸). این مؤسسه تا ۱۳۰۸ رسمیت نداشت و به عنوان مکتب خانه شناخته می‌شد ولی دارای پنج کلاس بود و در آن سال به مدرسه اسلامیة نسوان تغییر نام داد (شکوه صارمی، ۱۳۴۰: ۸۸). در ابتدا، دبستان دارای چهار کلاس و یکصد و بیست دانش‌آموز بود، اما سال بعد، پنج کلاسه شد (همان: ۲۳) و در خرداد ماه ۱۳۰۹ مدرسه، دارای شش کلاس ابتدایی (ساکما، ش سند ۲۹۷۰۱۵۱۹۳۲: ۴۸) و هزینه آن به عهده موسس دبستان بود. در سال ۱۳۱۹ به دلیل اینکه هزینه دبستان از درآمد آن بیشتر شده بود، وزارت فرهنگ خراسان از اول سال تحصیلی ۱۳۲۰ ماهانه دویست ریال کمک هزینه پرداخت می‌کرد. در سال ۱۳۲۱ نیز دویست ریال از طرف شهرداری کمک شد. رضائی تا ۱۳۲۱ مدیریت مدرسه را برعهده داشت و در سال مزبور از دنیا رفت. سپس خانم عفت وفادوست به مدیریت انتخاب شد و کار او را ادامه داد (شکوه صارمی، ۱۳۴۰: ۲۳).

۸-۱- مدرسه علم و هنر

پایه‌گذار این دبستان چهار کلاسۀ فردی به نام تقی سلطانی بود. اما مدیریت آن را از سال ۱۳۰۴ محترم ملوکیه به عهده داشت و احتمالاً در همین سال تأسیس شده است. محترم ملوکیه در سال ۱۲۶۷ در شهر قراجه داغ متولد شد و تحصیلاتش را در آنجا به پایان رساند (ساکما، ش سند ۲۹۷۰۱۵۹۳۳: ۷). با توجه به مستندات، ملوکیه حداقل در سال ۱۳۰۹ که امتیاز دبستان به نامش صادر شد باید گواهی دوره کامل متوسطه را دارا بوده باشد. در سال ۱۳۰۹ ادامه کار دبستان علم و هنر پس از بررسی توسط وزارت معارف مورد تصدیق قرار گرفت (همان: ۹). به پیوست تقاضای او، اداره ایالتی معارف خراسان خطاب به وزارت معارف نوشت:

«چون دبستان دوشیزگان علم و هنر واقع در مشهد به مدیریت محترم خانم، خرداد ۱۳۰۹ تا این تاریخ دائر بوده و به علت نداشتن امتیاز در عداد مدارس جزء احصائیه ذکر نشده و قریب دو سال است که مدیره مزبور درخواست امتیاز نموده بهاینک با تقدیم سواد تقاضا و سواد ورقه هویت و تصدیق نظمیه و عدلیه و صورت وضعیت سابق و لاحق دبستان با تصدیق به لیاقت مدیره مستدعی است مقرر فرمایند اجازه‌نامه دبستان مزبور چهار کلاسۀ صادر و ارسال شود» (همان: ۴). و در تاریخ ۱۳۱۳/۹/۲۰ با درخواست او مبنی بر صدور امتیاز مدرسه چهار کلاسۀ موافقت شد (همان: ۳).

۹-۱- مدرسه محمودیه (شاهرضا)

مدرسه محمودیه، توسط طوبی محمودی با امتیاز شش کلاسۀ در سال ۱۳۰۸ تأسیس گردید (ساکماق، ش بایگانی، ۷۳۲۴۹/۳). او دختر میرزا خانلرخان محمودی بود (ساکماق، ش بایگانی ۷۳۲۴۴/۲۰) و تحصیلات ابتدایی و متوسطه‌اش را در دارالمعلمات تهران به پایان رساند. دبستان محمودیه در کوچه بهادر بیک، منزل حاج حسین قلی مهاجر با بودجه شخصی و مدیریت خانم محمودی اداره می‌شد. در سال ۱۳۰۹ دبستان به کوچه شوکت الدوله، باغ شخصی شوکت الدوله انتقال یافت و اول متوسطه نیز به آن اضافه شد (شکوه صارمی، ۱۳۴۰: ۴۲-۴۱). در سال ۱۳۱۰ دبستان و دبیرستان محمودیه به شاهرضا تغییر نام داد و به کوچه سالار منتقل شد و جزو سازمانهای وابسته به آستان قدس رضوی معرفی

گردید (همانجا و ساکماق، ش بایگانی‌های ۷۳۲۴۹/۳ و ۷۳۲۷۵/۲). تعداد شاگردان این مدرسه در سال تأسیس، چهل و شش نفر بود (سالنامه معارف ۱۳۰۷-۱۳۰۸، احصائیه مدارس خراسان و قائنات). محمودی در گزارش عملکرد این مدرسه در پایان سال تحصیلی ۱۳۰۹-۱۰ به آستانه، تعداد دانش‌آموزان کلاس ششم را نه نفر اعلام می‌کند که همگی در امتحان نهایی کتبی و شفاهی قبول و موفق به دریافت گواهینامه شدند و در ۱۳۱۱ و ۱۳۱۲ به ترتیب با درخواست او مبنی بر گشایش کلاسهای دوم و سوم متوسطه موافقت شد (ساکماق، ش بایگانی‌های ۷۳۲۱۹/۳۴ و ۷۳۲۴۴/۲۰).

در سال تحصیلی ۱۳۰۹-۱۰ تعداد هشتاد و نه نفر در دو شعبه کلاس اول ابتدایی، بیست نفر در کلاس دوم، بیست و یک نفر در کلاس سوم، چهارده نفر در کلاس چهارم و سیزده نفر در کلاس پنجم این دبستان مشغول به تحصیل بودند (ساکماق، ش بایگانی ۷۳۲۱۹/۳۴). در سال تحصیلی ۱۳۱۱-۱۳۱۲ در مجموع تعداد دویست و پنجاه و هفت نفر در مقطع ابتدایی و چهل و شش نفر در مقطع متوسطه در این مدرسه درس می‌خواندند (ساکماق، ش بایگانی ۷۳۲۴۴/۲۰). در گزارش عملکرد این مدرسه به آستانه آمده است که در مهر ۱۳۱۲ تعداد شاگردان کلاس ششم، بیست و نه نفر و شاگردان سوم متوسطه، ده نفر بودند (ساکماق، ش بایگانی ۷۳۲۵۲/۹). در سال تحصیلی ۱۳۱۲ بیش از سیصد و شصت نفر در کلاسهای ابتدایی و متوسطه مشغول به تحصیل بودند. از نیمه شهریور این سال، کلاس-های ابتدایی این مدرسه به مدارس دولتی دخترانه ضمیمه شد و تابلو مدرسه از عنوان «دبستان متوسطه دوشیزگان شاهرضا» به «دبیرستان اناث شاهرضا» تغییر نام داده شد و نیز دبیرستان اناث شاهرضا موفق به تأسیس کلاس چهارم متوسطه گردید (ساکماق، شش بایگانی ۷۳۲۷۷/۳۰ و ۷۳۳۱۳/۱). در سال ۱۳۱۳ چهار کلاس دبیرستان اناث شاهرضا، هشتاد و پنج نفر شاگرد داشت (ساکماق، شش بایگانی ۷۳۳۲۲۰/۲۲، ۷۳۳۲۷/۳۰ و ۷۳۳۲۱/۴۱). سرانجام محمودی توانست در سال ۱۳۱۵ موافقت نیابت تولید مبنی بر صدور مجوز کلاس پنجم متوسطه را دریافت کند. او توانست با پشتکار و تلاش اهداف و برنامه‌های خویش را در جهت پیشرفت آموزش زنان خراسان با استفاده از منبع کمکی که از طرف آستانه کسب کرده بود به اجرا گذارد.

منابع مالی مدرسه از شهریه‌های دانش‌آموزان و کمک آستان قدس تامین می‌شد و همواره تعدادی دانش‌آموز وجود داشتند که از طرف دارالایام فرستاده می‌شدند و به صورت رایگان در این مدرسه به تحصیل می‌پرداختند. هزینه زندگی و تحصیل این افراد را آستانه به مدرسه پرداخت می‌کرد (ساکماق، شش بایگانی ۷۳۳۰۸/۴، ۷۳۱۸۹/۱۷، ۷۳۲۲۴/۴، ۷۳۳۲۰/۲۲، ۷۳۳۱۹/۳۴).

محمودی همواره برنامه آموزشی مدرسه را با مدارس سطح بالای تهران هماهنگ می‌کرد و در این راستا درس «هنری و خیاطی» را در برنامه درسی گنجانده و حتی هر ماه ده تومان برای مخارج دانش‌آموزان بی‌بضاعت که توانایی تامین هزینه‌های این درس را نداشتند از آستانه کمک می‌گرفت. او تأکید ویژه‌ای بر آموزش عملی هنر و خیاطی داشت و آن را برای هر دختری الزامی می‌دانست. جدا از توجه به آموزش هنری، تدبیر منزل و حفظ الصحه، اخلاق، خانه‌داری، نقاشی و خطاطی از مواد درسی مورد توجه این مدرسه بود (ساکماق، شش بایگانی ۷۳۳۱۹/۳۴، ۷۳۳۷۷/۳۰، ۷۳۳۲۱/۴۱ و ۷۳۲۵۲/۹). زبان فرانسه، حساب و هندسه از دیگر مواد درسی بود (ساکماق، شش بایگانی ۷۳۳۱۹/۳۴ و بهار، س ۱۷، ش ۱۵۱:۴). آموزش این مواد درسی، بر رشد آگاهی و دانش دختران تأثیر زیادی داشت. همچنین وجود درسهایی مانند حساب و هندسه از نظر کمک به گسترش فعالیت ذهنی در بین دختران اهمیت زیادی داشت. در سال ۱۳۱۳ با ایجاد کلاس ورزش در مدارس پسرانه مشهد محمودی نیز معلم ورزشی به نام خانم شیبانی در دبیرستان اناث شاهرضا استخدام کرد (متولی حقیقی، ۸۶-۱۳۸۴: ۲۳۵-۲۳۴ و ساکماق، شش بایگانی ۷۳۳۱۲/۱۳) و از این حیث نیز به زنان مشهد امکانات جدیدی عرضه داشت. شاید بتوان کیفیت بالا و تنوع برنامه‌های درسی را یکی از دلایل گرایش دانش‌آموزان به تحصیل در این مدرسه و در نتیجه آمار بالای شاگردان آن دانست. به هر حال دبستان و دبیرستان اناث شاهرضا توانست تعداد زیادی از دختران مشهد را باسواد کند و وارد عرصه اشتغال و خدمات اجتماعی نماید.

۲- مدارس دولتی

پس از اینکه آموزش دختران در مشهد با همت مدارس ملی پا گرفت، مدارس دولتی چندی نیز توسط وزارت معارف دایر شدند. این مدارس برخلاف مدارس ملی که اشخاص

هزینه‌های آنرا تأمین میکردند و مسئولیت تمام امور را موسسان به عهده داشتند؛ توسط دولت و با هزینه دولت اداره می‌شدند. نکته جالب توجه در مورد اقدامات وزارت معارف در این زمان، راه اندازی کلاسهای سوادآموزی برای بزرگسالان بود امری که مدارس ملی به هر دلیلی به آن نپرداختند. کلاس اکابر شبانه با همان اسلوب آموزش در مدارس روزانه انجام می‌گرفت. اما کلاس اکابر روزانه با هدف آموزش زبان فرانسه به داوطلبان فعالیت میکرد. با اینکه اطلاعات کاملی از میزان فعالیت آن بدست نیامد اما خود نشانگر توجه به فراگیری زبان فرانسه از سوی برخی زنان و میزان علاقه و آمادگیشان به شرکت در فعالیتهای اجتماعی است.

۱-۲- مدرسه گوهرشاد

در سال ۱۳۰۸ در امتداد خیابان خسروی، محل کتابخانه سابق فرهنگ دبستانی به نام گوهرشاد تاسیس شد. هزینه‌های این مدرسه از درآمد موقوفه گوهرشاد، همسر شاهرخ تیموری تأمین می‌شد (منصوری، ۱۳۸۱: ۶۴) و بخش دیگر مخارج را وزارت معارف به عهده داشت (شکوه صارمی، ۱۳۴۰: ۳۴). این دبستان تا سال ۱۳۱۶ پسرانه بود و در سال ۱۳۱۶ دخترانه شد. مدیریت آن را از ۱۳۱۶ تا ۱۳۱۷ خانم آزاد مرد، از ۱۳۱۷-۱۹ عفت وفادوست و پس از آن شمسی بهلیکش عهده‌دار بودند (شکوه صارمی، ۱۳۴۰: ۳۴). عفت وفادوست، مدیری فعال بود و توانست در خرداد ۱۳۱۸ کلاس اکابر شبانه در مدرسه‌اش دایر کند و با کمک معلمان این مدرسه به آموزش زنان بپردازد (آفتاب شرقی، س ۱۴، ش ۹۱: ۱). گفتنی است که برخی از این مدیران از دانش‌آموختگان دبیرستان شاهرضا و دانشسرای مقدماتی بودند و اسامی آنان در لیست دانش‌آموزان آنها آمده است و این خود نمونه‌ای از تأثیر مدارس بر اشتغال زنان مشهود است.

۲-۲- مدرسه مهر

مدرسه دولتی دیگری به نام مهر در ابتدای سال تحصیلی ۱۳۱۸ در خیابان سنایی افتتاح شد. اقدس الملوک صدقیانی، اولین مدیر آن بود. این مدرسه در ابتدای کار با سه کلاس

ویکصد و چهل و چهار نفر دانش‌آموز اداره می‌شد و صدقیانی از ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۴ به انجام کارهای مدیریتی آن اشتغال داشت (شکوه صارمی، ۱۳۴۰: ۶۶).

۳-۲- مدرسه ناهید

دبستان ناهید، مدرسه دولتی دیگری بود که در سال ۱۳۱۸ در پایین خیابان، کوچه حاجی ابراهیم با سه کلاس و شصت دانش‌آموز شروع به کار کرد (همانجا). خانم‌ها نوری دلشاد، قمر رحمانی و بتول لاجوردی کسانی بودند که به ترتیب از سال ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۰ مدیریت دبستان دولتی ناهید را عهده‌دار بودند (همان).

۴-۲- اکابر

در کنار تاسیس مدارس که معمولاً به منظور باسواد کردن کودکان و قشر جوان جامعه صورت می‌گرفت؛ برای باسواد شدن بزرگسالان یا تکمیل تحصیلاتشان نیز چاره‌ای اندیشیده شد. در سال ۱۳۱۲ شورای عالی معارف، ماده‌ای تصویب کرد که بر طبق آن وزارت معارف، اقدام به تاسیس کلاسهای شبانه برای معلمین مشغول به خدمت نمود تا آنها ضمن تکمیل کردن معلومات خود با اصول علمی و عملی تعلیم و تربیت آشنا شوند و برای انجام وظیفه معلمی آمادگی بیشتری پیدا کنند (بهار، س ۱۷، ش ۵۷: ۲). اما مدت‌ها پیش از تصویب این قانون، در مشهد کلاس اکابر راه‌اندازی شد و در سال ۱۲۹۱ اداره ایالتی معارف خراسان تاسیس کلاس اکابر روزانه فرانسه را به طلعت الملوک دفتری پیشنهاد کرد. او دختر میرزا شمس‌الدین خان بهاء دفتر بود و که در سال ۱۲۸۰ در تهران متولد شد. دفتری تا ۱۲۹۱، ششم ابتدایی را به پایان رساند و سپس به مشهد آمد و به آموختن زبان فرانسه مشغول شد که گشایش کلاس اکابر روزانه فرانسه به او پیشنهاد شد (ساکما، ش سند ۱۵۹۳۲: ۲۹۷۰: ۴۹). او به این امر مشغول شد، اما از اینکه شاگردانش چه کسانی بودند یا چه مدت به این کار مشغول بود اطلاعی به دست نیامد.

به دنبال تصویب قانون فوق و به تاسی از فعالیت‌های کلاس اکابر فرانسه، زنان فعال در امور آموزشی در سال ۱۳۱۸ دست به اقدامات مشابهی زدند و آموزشگاه شبانه ملی بانوان ۱۷دی به مدیریت طلعت وفادوست برای کمک به باسواد شدن زنان، سه کلاس شبانه تأسیس کرد و با کمک آموزگاران مجرب خود اقدام به باسواد کردن بانوان نمود (آفتاب

شرق، س ۱۴، ش ۷۸: ۲) و عفت وفادوست مدیر دبستان گوهرشاد در خرداد همان سال از زنانی که علاقمند به تحصیل به صورت شبانه بودند ثبت‌نام به عمل آورد و در این مدرسه که در کوچه شوکت‌الدوله قرار داشت با کمک معلمان همین دبستان به آموزش بزرگسالان پرداخت (همان، س ۱۴، ش ۹۱: ۱).

ب) مدارس تخصصی

مدارس تخصصی، جهت ورود زنان به حوزه‌های تخصصی و به دنبال نیاز جامعه به معلمان، مدیران، پزشکان و پرستاران زن ایجاد شدند. این مدارس به دو دسته: دانشسرای مقدماتی و مدرسه پرستاری قابل تقسیم‌اند. روشن است بسیاری از تحصیلکردگان مدارس غیرتخصصی امکان استخدام در مشاغل دولتی را می‌یافتند اما مدارس تخصصی زمینه ورود زنان مشهود را به سطوح بالاتری از فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی فراهم آوردند. نمونه‌هایی از این زنان در پست‌های مدیریتی سخنرانیهایی مهم و تأثیرگذاری در پیشبرد نهضت زنان ایراد کردند. اسناد این فعالیتها به روشنی بیانگر حضور هر چه بیشتر زنان در عرصه اجتماعی است (آفتاب شرق، س ۱۲، ش ۲۹، ۶۳، ۹۷، ۹۸: ۱؛ ساکما، ش سند ۲۹۷۰۲۷۵۹۳: ۵۰). گفتنی است تا سال ۱۳۲۰ حداقل ۶۰ نفر از مدرسه پرستاری و ۵۰ نفر از دانشسرای مقدماتی فارغ‌التحصیل و وارد مشاغل مهم و تأثیرگذار در ارتقای سطح زندگی زنان چون معلمی و پرستاری شدند.

۱- دانشسرای مقدماتی دخترانه

قانون تربیت معلم در ۱۹ اسفند ۱۳۱۲ به تصویب مجلس شورای ملی رسید. به نظر می‌رسد به موازات افزایش توجه مردم به آموزش و پرورش و افزایش تعداد دانش‌آموزان و آموزشگاهها لازم بود به تعداد دبیران متخصص نیز افزوده گردد. پیشرفت آموزش دختران نیز نیاز به تربیت معلمان زن را متوجه مسئولین معارفی کرد. به این دلیل آنطور که آزادی می‌نویسد قانون تربیت معلم مقرر داشت که از سال ۱۳۱۳ تا ۱۳۱۸ دانشسرای دخترانه در تهران و بیست و پنج دانشسرای مقدماتی در تهران و سایر شهرها تاسیس شود. به این

ترتیب در هر یک از شهرهای بزرگ، یک دانشسرای پسرانه و یک دانشسرای دخترانه ایجاد شد (آزادی، س ۱۵، ش ۱۸۸۹: ۱).

دانشسرای مقدماتی دخترانه مشهد در سال ۱۳۱۵ تاسیس شد (آفتاب شرق، س ۱۲، ش ۷۰: ۲ و همان، ش ۶۲: ۱) و هدف این مرکز تکمیل تحصیل دختران و آماده کردنشان جهت آموزگاری بود (همان، س ۱۲، ش ۳۹-۴۰: ۱). تحصیل در دانشسرا به صورت رایگان و تمام هزینه شاگردان بر عهده دولت بود و گذشته از آن حقوقی هم به آن‌ها داده می‌شد. دانشجویان تعهد می‌کردند که پس از فارغ‌التحصیلی با دریافت حقوق از روی موازین قانون تربیت معلم در دبستان‌های دولتی به مدت پنج سال خدمت نمایند (آزادی، س ۱۵، ش ۱۸۸۹: ۱). بنا بر مندرجات اساسنامه، اصول تعلیمی دانشسرای مقدماتی بدین صورت بود: ۱- اصول تعلیم و تربیت: در این بخش بر موضوعات اخلاقی و اجتماعی تربیت، فرق تعلیم با تربیت، تاثیر تربیت و حدود توانایی آموزگار؛ توان جسمانی، عقلانی و اخلاقی که آموزگار باید داشته باشد، مراحل مختلف زندگی جسمی، عقلی و اخلاقی کودک، اختلاف کودکان از نظر استعداد، لزوم متناسب ساختن روش‌های تعلیم و تربیت با سن اطفال و استعدادهای مختلف آن‌ها، مختصری از وسایل اندازه‌گیری و سنجش استعدادهای کودکان، قیاس، استقراء و اهمیت استقراء در تدریس، فرق تعلیم جمعی با انفرادی، چگونگی اداره کلاس، وسایل کمک آموزشی و روش تدریس علوم مختلف تأکید می‌شد. ۲- علم اجتماع از لحاظ اخلاق و تربیت و در این قسمت، لزوم زندگی اجتماعی بررسی می‌شد و اشکال مختلف تولید ثروت در جوامع مختلف، خانواده و اشکال مختلف آن، ازدواج و مزایای اجتماعی و اخلاقی آن، مناسبات والدین، خانواده و مدرسه، اجتماعات سیاسی شامل قبیله، شهر، دولت، ملت، ملیت و تعریف آن، ایجاد حس وطن‌پرستی و نقش مدرسه در تقویت آن، دولت و وظایف آن، حقوق افراد، آزادی و حدود آن، حکومت و اشکال آن، حق رأی، مناسبات بین قوای سه گانه، اهمیت خاص تربیت افراد در جامعه‌هایی که دارای حکومت دموکراسی می‌باشند، وطن، تعاون، جنگ و صلح، حکمیت، روابط بین ملل و جامعه ملل آموزش داده می‌شد. ۳- علم اخلاق و اصول دیانت شامل مناسبات اخلاق با علم، کمال مطلوب اخلاقی، نفع شخصی و نفع عمومی، اطاعت از وجدان، عدالت و اعانت به غیر، تکلیف و حسن الزام، حق، حریت اخلاقی و حدود آن، مسئولیت اجتماعی، فضیلت و سعادت و مناسبات آن‌ها، حس

وظیفه‌شناسی، حس بی‌طرفی که در مدرسه باید حکمفرما باشد، تکالیف آموزگار نسبت به شاگردان، احترام نسبت به شخصیت اطفال که در شرف تکوین است، تکالیف آموزگاران نسبت به یکدیگر و ۴. اصول دیانت اسلام با دلایل ساده برای دانش‌آموزان مسلمان (بهار، س ۱۷، ش ۱۶۰: ۲). روشن است که این مواد آموزشی از یک طرف آگاهی دانش‌آموختگان را از مسائل مختلف اجتماعی، ملی، بین‌المللی، تجاری و علمی ارتقا می‌داد و از طرف دیگر حس وطن پرستی و شاه پرستی را به عنوان اصل ناسیونالیستی دولت رضاشاه در آنان تقویت می‌نمود و نقش اینان در تکثیر این آموزشها به عنوان معلم و نیز فرهیختگان زن جامعه آن روز مشهد بسیار موثر می‌نماید.

مواد درسی دانشسرای دخترانه، مطابق برنامه دانشسرای پسرانه مصوب شهریور ۱۳۱۳ و شهریور ۱۳۱۵ بود. فقط در مواردی چون: درس‌های فیزیک و شیمی و حفظ‌الصحه و زبان خارجه و تربیت بدنی اختلاف داشت (آفتاب شرق، س ۱۲، ش ۳۹-۴۰، ۱). درس‌های دانشسرای مقدماتی دخترانه به ترتیب زیر بود سال اول: روانشناسی تعلیم و تربیت، فارسی، عربی، زبان خارجه، تاریخ و جغرافیا، ریاضیات، فیزیک و شیمی، حفظ‌الصحه، تاریخ طبیعی، نقاشی و سرود، تربیت بدنی، کارهای دستی و خیاطی، تمرین آموزگاری، سال دوم: اخلاق، فارسی، عربی، زبان خارجه، تاریخ و جغرافیا، ریاضیات و رسم، فیزیک و شیمی، حفظ‌الصحه، تاریخ طبیعی، نقاشی و موسیقی و سرود، تربیت بدنی، کارهای دستی و خیاطی، تمرین آموزگاری (همانجا).

دانشسرای مقدماتی دخترانه مشهد، دانشسرای شاهدخت نامیده شد و در سال تحصیلی ۱۳۱۵-۱۶ آقای مشایخی، ناظم آن و خانم‌ها: پاشنه طلا، شهیدی و قوام شهیدی از فعالان آن بودند (آفتاب شرق، س ۱۲، ش ۲۹: ۱). برای فارغ‌التحصیلان دانشسرای مقدماتی، امکان ادامه تحصیل در دانشسرای عالی تهران وجود داشت (همان، س ۱۳، ش ۲: ۱). دانشسرای دخترانه مشهد، یکی از مراکز آموزشی فعال در همراهی با اهداف سازمان پرورش افکار بود و انجمن این مدرسه چندین سخنرانی عمومی و خصوصی در موضوعات مرتبط با نهضت زنان برگزار کرد (آفتاب شرق، س ۱۲، شش ۲۹، ۶۳، ۹۷، ۹۸: ۱؛ ساکما، ش سند ۲۹۷۰۲۷۵۹۳: ۵۰). اولین فارغ‌التحصیلان دانشسرای مزبور در ۱۳۱۷ شانزده نفر بودند (آقا

ملایی، ایرج، ۱۳۸۴: ۲۴۵). با این حال، اطلاعات آماری دقیق از تعداد دانشجویان دانشسرای مزبور وجود ندارد، ولی آمار فعالیتهای انجمن آن، که پیش از این به آن اشاره شد واسامی شاگردان و معلمان در خلال گزارش‌هایش و فعالیت مداوم و جدی آن تا سال مورد مطالعه این نوشتار، حکایت از نقش آموزشی و اجتماعی ویژه آن و تعداد زیاد شاگردانش دارد. دانشسرا توانست تعداد زیادی از زنان مشهد را به طور تخصصی وارد اجتماع کند و مشاغل آموزشی را به آنان بسپارد.

۲- آموزشگاه پرستاری زنانه

یکی از مدارس تخصصی در برهه زمانی مورد مطالعه مدرسه پرستاری است. مدرسه یا آموزشگاه پرستاری، توسط وزارت معارف در سال ۱۳۱۵ همگام با شهرهای تهران و تبریز در مشهد نیز دایر شد (آفتاب شرق، س ۱۳، ش ۱: ۸۳). وزیر معارف و اوقاف وقت، در نامه‌ای به پاکروان، والی خراسان هدف از ایجاد آن را تربیت عده‌ای پرستار کارآموزده، جهت برطرف کردن احتیاج بیمارستان‌های کشوری و لشکری دانست و خواستار آن شد که پاکروان هماهنگی لازم با مسئولان بیمارستان شاهرضا به عمل آورد تا دانش‌آموزان این مدرسه، دروس عملی را در این بیمارستان بگذرانند (ساکماقی، ش بایگانی ۷۳۴۳۵/۲۵) وزیر معارف در نامه دیگر به تاریخ ۱۳۱۶/۱/۱۱ درباره مقصود اصلی از ایجاد آموزشگاه مربوطه چنین گفت:

«یک قسم تربیت متوسطه طبی صحتی برای دوشیزگان مشهد ه (که) بالنتیجه برای بیمارستان هم مفید واقع شود. یعنی یک عده پرستار عالم و تحصیل کرده که از جنس باجی‌های معمولی نمی‌باشند تربیت کند» (همانجا).

وزارت معارف مدیریت آموزشگاه را در ۱۳۱۵ به خانم پیز واگذار نمود (آفتاب شرق، س ۱۲، ش ۲۰: ۱). اما در سال بعد به خاطر اشتغال زیاد او در بیمارستان آمریکایی و اختلال در کار کلاس پرستاری او را از مدیریت برکنار کرد و در سال ۱۳۱۶ معاونت آموزشگاه را خانم شمسی برومند، جراح و متصدی اتاق عمل در بیمارستان آمریکایی مشهد برعهده گرفت. طبق اساسنامه مدرسه پرستاری که در سیصد و سی و یکمین جلسه شورای عالی معارف

مورخ سه‌شنبه دوم تیر ۱۳۱۵ به تصویب رسید؛ شرایط آن به قرار ذیل بود: دوره تحصیلات پرستاری دو سال بود، مدرسه پرستاری مجانی و در صورت امکان شبانه‌روزی و ضمیمه یک بیمارستان بود، داوطلبان ورود به مدرسه پرستاری، باید تصدیق‌نامه سه ساله متوسطه را می‌داشتند یا اینکه امتحان ورودی معادل آن را می‌دادند. سن داوطلبان، کمتر از شانزده و بیشتر از بیست و پنج نباشد، از سلامت کامل برخوردار باشند، مجرد باشند، به فساد اخلاق شهرت نداشته باشند، تحصیلات هر سال، ترکیبی از دروس عملی و تئوری بود و دارندگان گواهی‌نامه این مدرسه حق ورود به مدرسه مامایی را داشتند.

همچنین با حذف شرط سنی و مجرد از پرستاران دارای حداقل سه سال سابقه کار در موسسات صحتی پیش از تاسیس مدرسه (ساکماق، ش بایگانی ۷۳۴۳۵/۲۵) امکان ادامه تحصیل را برای آن دسته از پرستاران غیر متخصص مشغول به کار فراهم شد و این امر گامی دیگر در جهت دستیابی زنان به مشاغل تخصصی و همچنین ارتقای سطح زندگی زنان جامعه فراهم آورد.

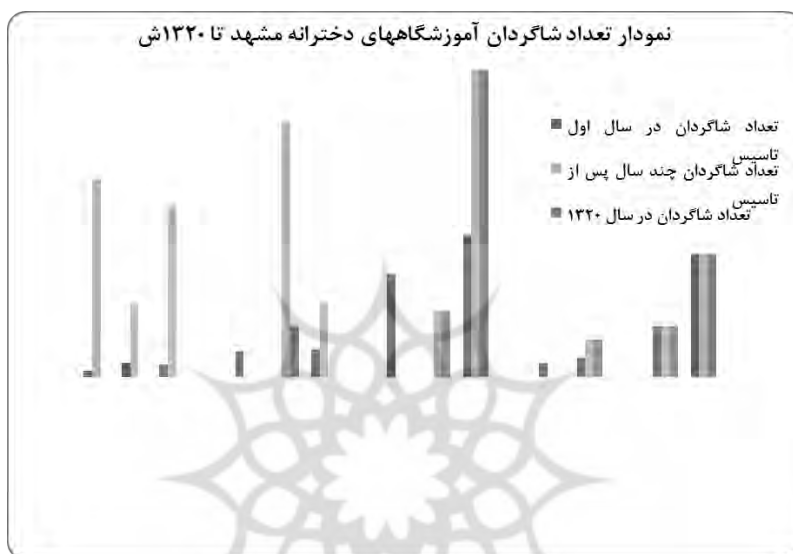
مکان آموزشگاه مربوطه در ابتدای تاسیس در قسمتی از ساختمان دبیرستان شاهرضا بود (آزادی، س ۱۲، ش ۱۳۴۷: ۱). روزنامه آزادی از آن به آموزشگاه پروین یاد می‌کند (آزادی، س ۱۲، ش ۱: ۴۵۳). ولی منابع دیگر بررسی شده توسط نگارنده همواره از آن با عنوان آموزشگاه یا مدرسه پرستاری نام می‌برند (ساکماق، ش بایگانی ۷۳۴۳۵/۲۵، آفتاب شرق، س ۱۲، ش ۲۰: ۱؛ س ۱۳، ش ۸۳: ۱). ابتدا در مشهد، بیست و دو نفر داوطلب ادامه تحصیل در این مدرسه شدند (آفتاب شرق، س ۱۲، ش ۲۹: ۱۰).

ابتدا شاگردان درس‌های عملی را در بیمارستان شاهرضا می‌گذراندند (ساکماق، ش بایگانی ۷۳۴۳۵/۲۵). اما بعدها براساس دستور وزارت معارف، مکان آموزشگاه به دبیرستان ایراندخت منتقل شد (آزادی، س ۱۲، ش ۱۳۴۷: ۱ و ساکماق، ش بایگانی ۷۳۴۳۵/۲۵) و دانش‌آموزان در بیمارستان‌های شهر تقسیم شدند علت این اقدام، ظاهراً سوء استفاده مسئولین بیمارستان شاهرضا از این امر بود. به همین دلیل بود که وزیر معارف خواهان این شد که شاگردان مدرسه مزبور نه تنها در بیمارستان شاهرضا بلکه در تمام بیمارستان‌ها مثل

شاگردان تهران و تبریز، به کارهای عملی مشغول شوند تا از تنوع محیط، مطالبی بیاموزند (ساکماق: همان‌جا). اوطی نامه‌ای به پاکروان در تاریخ ۱۳۱۶/۱/۱۱ نوشت:

«ممکن است آن دختران تحصیلات خود را بعدها در مدارس عالییه قابلیت یا طب ادامه دهند یا اینکه به فن شریف پرستاری مشغول شوند و دروس آن مدرسه، جنبه نظری (تئوری) خواهدداشت. قسمت عملی آن برای تربیت آنان است نه برای اداره کردن کار پرستاری در یک بیمارستان و بالاخره باید فن شریف پرستاری را به طوری از همه طرف احترام بگذارند که دوشیزه نوآموز شغل خود را مانند طبابت، قضاوت و مهندسی محترم دانسته و علاقه‌مند به کارش باشد» (همان‌جا). هر پرستار می‌توانست یکی از قسمتهای پرستاری در خانه، بیمارستان و تخصص در قسمت جراحی، طبی، اطفال، تیمارستان و غیره را انتخاب کرده و در آن تخصص یابد. برنامه درسی و مواد آموزشی آموزشگاه شامل: شناخت تمامی امراض و کمک‌های اولیه ونحوه پرستاری از بیماران مختلف می‌شد. به یادگیری زبان خارجی نیز توجه می‌شد (ساکماق، ش بایگانی ۷۳۴۳۵/۲۵). دانش‌آموختگان آموزشگاه پرستاری در صورت ابراز لیاقت پس از سه ماه حقوق دریافت می‌کردند (آفتاب شرق، سال ۱۲، ش ۲۰) همانطور که گفته شد دوره تحصیل در آموزشگاه دو ساله بود و شاگردان پس از دو سال، تحصیل علمی و عملی موفق به دریافت گواهینامه می‌شدند، ولی دانش‌آموزان پس از چند ماه تحصیل باید ادای سوگند می‌نمودند و کلاه پرستاری دریافت می‌کردند. در فروردین ۱۳۱۶ اولین گروه و در فروردین ۱۳۱۷ دسته دوم آن‌ها کلاه پرستاری را دریافت نمودند (آفتاب شرق، س ۱۳، ش ۸۳: ۱). همچنین می‌توانستند جهت ادامه تحصیل به آموزشگاه عالی مامایی یا دانشکده طب تهران بروند. بدین ترتیب ایجاد مدرسه پرستاری را می‌توان گامی مهم در جهت بالا بردن کیفیت زندگی زنان مشهد به حساب آورد چرا که از یک طرف وجود پزشک و پرستار زن می‌توانست در گرایش زنان به استفاده از بیمارستان‌ها با در نظر گرفتن فضای مذهبی مشهد تأثیرگذار باشد و از طرف دیگر فارغ التحصیلان مدرسه پرستاری و آموزشگاه عالی مامایی و دانشکده طب امکان دستیابی به مشاغل مهمتری را پیدا کردند. جداول ذیل به منظور ارائه اطلاعات بیشتر در مورد کم و کیف آموزش زنان مشهد در خلال سال‌های ۱۳۰۴-۱۳۲۰ طراحی شده‌اند و آمار مندرج از

سالهای ۱۲۹۴-۱۳۰۴ جهت سهولت در بررسی روند رشد آموزشگاه‌های مربوطه آورده شده است.

نتیجه

لزوم آموزش زنان، به عنوان نیمی از پیکره جامعه، یکی از خواسته‌های زنان فعال در انقلاب مشروطه و پس از آن بود و به منظور دستیابی به این خواسته، فعالیت‌هایی انجام دادند. از جمله فعالیت‌های آنان در این زمینه، انتشار مقالاتی در موضوعات آگاهی زنان بود. در مشهد این اقدامات توسط روزنامه بهار و مجله جهان زنان صورت گرفت و به نظر می‌رسد تأسیس اولین مدرسه بانوان در سال ۱۲۹۴ ارتباط مستقیمی با جوش حاصله از نشر مقالات مربوطه باشد. این جوش در مشهد، منجر به گشایش هفت مدرسه دخترانه تا سال ۱۳۰۴ یعنی سال روی کار آمدن سلسله پهلوی شد و قریب پانصد نفر در این مدارس مشغول به تحصیل بودند و این نشانگر آغاز خوب توجه به آموزش زنان در مشهد به صورت خودجوش بود. به ویژه که تمامی مدارس دخترانه مشهد از ابتدا تا سال ۱۳۰۹ با سرمایه شخصی موسسان شروع به کار نمودند و تنها در موارد اندکی به خصوص پس از سال فوق‌الذکر که مدارس مورد ارزیابی وزارت فرهنگ قرار گرفتند، مقدار ناچیز کمک مالی وزارتخانه مزبور را دریافت کردند. بنابراین ادامه کار و فعالیت آنان به رغم مشکلات مالی و عدم حمایت دولتی، دلیلی دیگر بر قوت این جوش مردمی می‌باشد. به طوریکه از مجموع هیجده آموزشگاه دخترانه مشهد تا ۱۳۲۰ تنها شش باب آن توسط وزارت معارف و با سرمایه دولتی ایجاد شدند. بنابراین افزایش شمار آموزشگاهها، همانطور که در نمودار نشان داده شده است، نتیجه خواست مردمی بود. البته کمک دولت در این زمینه و قائل نشدن محدودیتی بر این نوع فعالیت‌ها امری است که از اهمیت این جوش مردمی نمی‌کاهد.

اقدامات زنان مشهد در جهت گشودن مدارس به ارتقای سطح دانش آنان یاری رساند. با دقت در آمار مندرج در نمودارها می‌توان گفت حداقل تا ۱۳۲۰ قریب هزار و پانصد نفر از زنان و دختران مشهد با مواد درسی چون: خواندن فارسی، قرآن، شرعیات، تاریخ، جغرافیا و خطاطی که درسهای رایج مدارس بود آشنا شدند و تعداد کمتری از آنان که در دبیرستان‌ها و مدارس تخصصی درس خواندند؛ علاوه بر مهارت در این مواد درسی، اطلاعاتی در مورد هنر و خیاطی، تدبیر منزل، بهداشت، اخلاق، خانه داری، نقاشی، زبان فرانسه، حساب و هندسه و ورزش به دست آوردند و هر یک از این مهارت‌ها، زمینه مناسبی برای بهره‌گیری

بیشتر از مطالب مندرج در کتب غیر درسی و جراید و مجلات منتشره در آن زمان بود و در نتیجه به بالا بردن هر چه بیشتر آگاهی و کیفیت زندگی خانوادگی و اجتماعی آنان یاری می‌رساند.

از طرف دیگر مدارس غیر تخصصی زمینه اشتغال برخی از زنان علاقمند را در مدارس و خدمات دفتری فراهم آوردند و مدارس تخصصی زمینه ادامه تحصیل در رشته‌هایی چون: آموزگاری، پرستاری، مامایی و پزشکی را مهیا ساختند به ویژه که مدارس تخصصی از داوطلبان خود تعهد خدمت دولتی می‌گرفتند و این امر زمینه خدمت‌رسانی بیشتر به زنان جامعه را آماده می‌کرد. بر اساس مستندات تعداد دانش‌آموختگان مدارس تخصصی بالغ بر یکصد نفر بود که اینان وارد خدمات دولتی در مدارس، دانشسرا، مدرسه پرستاری و بیمارستانها شدند و در مجموع می‌توان گفت زنان پس از ورود به مدارس جدید به مشاغل بااهمیت‌تری دست یافتند.

نمودار تعداد شاگردان نشان می‌دهد که بیشترین تعداد شاگردان مربوط به دبستان و دبیرستان دوشیزگان شاهرضا و دبستان کوهکبیه است. همانطور که پیش از این گفته شد، کوهکبیه مخصوص تعلیم قرآن و شرعیات و شاهرضا تحت حمایت آستان قدس رضوی بود. به نظر می‌رسد هر دو این عوامل بر میزان گرایش مردم به تحصیل دخترانشان در این دو مدرسه، موثر بوده است و این دیدگاه مردمی با جو مذهبی حاکم بر شهر مشهد ارتباط تنگاتنگ و غیر قابل انکاری دارد.

منابع و مأخذ

- آقا ملایی، ایرج، (۱۳۸۴ ش)، *تاریخچه آموزش و پرورش نوین مشهد و اداره کل خراسان*، مرنديز، مشهد.
- ترابی فارسانی، سهیلا، (۱۳۷۸ ش)، *اسنادی از مدارس دختران از مشروطه تا پهلوی*، سازمان اسناد ملی ایران، تهران.
- شکوه صارمی، پوراندخت، (۱۳۴۰ ش)، *تاریخچه دبستان‌های دخترانه دولتی مشهد ۱۲۹۴-۱۳۴۰ ش*، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد.
- متولی حقیقی، یوسف، (۱۳۸۴ ش)، *تاریخچه آموزش و پرورش نوین در خراسان*، مرنديز، مشهد.
- منصوری، نسرين، (۱۳۸۱ ش)، *زنان واقف مشهد و موقوفات آنان بر اساس اسناد موجود در اداره اوقاف مشهد*، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی مشهد.
- وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، (۱۳۰۳-۱۳۰۴ ش)، *سالنامه معارف، احصائیه مدارس خراسان و قائنات*.
- وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، (۱۳۰۷-۱۳۰۸ ش)، *سالنامه معارف، احصائیه مدارس خراسان و قائنات*.
- *سازمان اسناد و کتابخانه ملی*، شماره‌های ۱۵۹۳۲، ۴۹۷۰، ۳۳۸۵، ۲۹۷۰ و ۲۷۵۹۳، ۲۹۷۰.
- *سازمان اسناد و کتابخانه آستان قدس*، شماره اموالیه‌های ۷/۳۳۳۶۰، ۴۵۲۸۷/۷۶۶، ۴۵۲۸۷/۸۲۱، ۴۵۲۸۷/۸۲۲ و ۴۵۲۸۷/۸۲۳، شماره بایگانی‌های راکد ۳/۷۳۲۴۹، ۲۰/۷۳۲۴۴، ۲/۷۳۲۷۵، ۳۴/۷۳۲۱۹، ۲۰/۷۳۲۴۴، ۲۰/۷۳۲۴۴، ۹/۷۳۲۵۲، ۳۰/۷۳۲۷۷، ۱/۷۳۳۱۳، ۲۲/۷۳۳۲۲، ۳۰/۷۳۲۷، ۴۱/۷۳۳۲۱، ۳۰/۴۱/۷۳۳۲۱، ۹/۷۳۲۵۲، ۱۳/۷۳۳۱۲، ۴/۷۳۳۲۴، ۴/۷۳۳۲۴، ۱۷/۷۳۳۱۸۹، ۲۲/۷۳۳۲۰، ۲۵/۷۳۴۳۵.
- *روزنامه آفتاب شرق*، (۱۳۱۵ ش)، سال ۱۲، شماره ۲۹، آبان ماه.
- *روزنامه آفتاب شرق*، (۱۳۱۵ ش)، سال ۱۲، شماره ۷۰، بهمن ماه.
- *روزنامه آفتاب شرق*، (۱۳۱۵ ش)، سال ۱۲، شماره‌های ۳۹-۴۰، آذرماه.
- *روزنامه آفتاب شرق*، (۱۳۱۵ ش)، سال ۱۲، شماره ۲۰، مهرماه.
- *روزنامه آفتاب شرق*، (۱۳۱۵ ش)، سال ۱۲، شماره ۶۲، دی ماه.
- *روزنامه آفتاب شرق*، (۱۳۱۵ ش)، سال ۱۲، شماره ۶۳، بهمن ماه.

- روزنامه آفتاب شرق، (۱۳۱۶ ش)، سال ۱۲، شماره‌های ۹۷-۹۸، اردیبهشت ماه.
- روزنامه آفتاب شرق، (۱۳۱۸ ش)، سال ۱۴، شماره‌های ۹۱ و ۷۸، فروردین ماه.
- روزنامه آفتاب شرق، (۱۳۱۶ ش)، سال ۱۳، شماره‌های ۲ و ۸۳، شهریور ماه.
- روزنامه آفتاب شرق، (۱۳۱۷ ش)، سال ۱۳، شماره ۸۳، فروردین ماه.
- روزنامه آزادی، (۱۳۱۹ ش)، سال ۱۵، شماره ۱۸۸۹، بهمن ماه.
- روزنامه آزادی، (۱۳۱۶ ش)، سال ۱۲، شماره ۱۳۴۷، شهریور ماه.
- روزنامه آزادی، (۱۳۱۶ ش)، سال ۱۲، شماره ۱۴۵۳، فروردین ماه.
- روزنامه بهار، (۱۳۱۲ ش)، سال ۱۷، شماره ۵۷، اسفند ماه.
- روزنامه بهار، (۱۳۱۳ ش)، سال ۱۷، شماره‌های ۱۶۰ و ۱۵۱، شهریور ماه.
- روزنامه چمن، (۱۳۳۵ ق)، سال ۲، شماره ۱، جمادی الاول.